

Uitgelezen

Goed fatsoen

Gertrude Schellens

Recensie van:

Margalit, A., 2001, *De fatsoenlijke samenleving*. Van Gennep, Amsterdam. 264 p. Vertaling van *The Decent Society* (1996). Vertaald door J.W.Reitsma.

Margalit, A., 2001, *Fatsoen als maatstaf*. Boom / Stichting Internationale Spinozaprijs, Amsterdam. 87 p.

Avishai Margalit is een Israëliisch filosoof die met zijn pleidooi voor een fatsoenlijke samenleving de laatste jaren internationale belangstelling geniet. Verrassend misschien, want het begrip fatsoen is wat in onbruik geraakt. Het klinkt ouderwets en moraliserend. Dat mag geen reden zijn om het werk van Margalit niet te lezen. Zijn aanpak van een aantal actuele maatschappelijke vraagstukken is in een aantal opzichten juist heel eigentijds. Er staat meer op het spel dan een aantal fatsoensregels. Margalit verzet zich namelijk tegen de opvatting van John Rawls, dat de kwestie van rechtvaardigheid de belangrijkste vraag is voor de sociale filosofie. Maar hij doet dat niet op academische wijze, wel vanuit een sterke betrokkenheid bij maatschappelijke en politieke problemen en op een manier die uitnodigt om mee te denken.

De fatsoenlijke samenleving

Een fatsoenlijke samenleving, zegt Margalit, is een samenleving waarvan de instituties mensen niet vernederen. Hij onderscheidt dit van een beschaafde samenleving: dit is een samenleving waarin de burgers elkaar niet vernederen. De fatsoenlijke samenleving is dus een begrip op het macroniveau. In zijn boek, *De fatsoenlijke samenleving*, werkt Margalit zorgvuldig aan een verdere verheldering van dit begrip; hij staft de relevantie ervan door het op concrete terreinen toe te passen en verduidelijkt het verschil met het ideaal van de rechtvaardige samenleving.

Margalit heeft goede redenen om de fatsoenlijke samenleving allereerst in negatieve termen te omschrijven. In de lijn van Popper gaat hij uit van een asymmetrie tussen het uitroeien van kwaad en het bevorderen van het goede en stelt hij dat het bestrijden van vernedering voorrang moet hebben op het nastreven van respect (dit laatste is de overeenkomstige positieve formulering). Hij voert ook het, bij hedendaagse denkers geliefde, argument aan dat bepaalde doelen die wij willen bereiken – hier: respect voor anderen – niet rechtstreeks bereikt kunnen worden, maar een bijproduct zijn – hier: van handelingen die een ander doel hebben dan het tonen van respect. Vernederend gedrag is ook gemakkelijker te herkennen dan respectvol gedrag.

Is dit een typisch voorbeeld van het hedendaagse denken dat de grote idealen in de kast geborgen heeft en ons een bescheidener programma voorhoudt? Zo zou je het kunnen zien. Margalit geeft zelf aan dat hij optimistischer is over de kans om een fatsoenlijke samenleving te realiseren, dan over de kans om een rechtvaardige samenleving te realiseren. Maar belangrijker is dat het twee verschillende

idealen zijn, waarbij het niet zeker is dat het ideaal van de fatsoenlijke samenleving een stap is in de richting van een rechtvaardige samenleving (let op de voorzichtige formulering). Hier valt een echo te beluisteren van het waardepluralisme van Isaiah Berlin, die Margalits leermeester geweest is in Oxford en die ervan uitging dat de waarden die wij belangrijk vinden niet altijd harmonieus met elkaar samengaan en soms zelfs strijdig zijn met elkaar. Wel zou een rechtvaardige samenleving in Margalits ogen een fatsoenlijke samenleving moeten zijn. Maar het ideaal van de fatsoenlijke samenleving is een ander ideaal: het stelt niet zozeer verdelingsproblemen centraal, maar gaat uit van het belang van eer en vernedering voor iedere mens. Overigens presenteert Margalit zijn ideeën over de fatsoenlijke samenleving niet als een theorie. Hij houdt ons voor dat het om een beeld gaat, of een verhaal, met begrippen in de hoofdrol. Ook dit is hedendaags: deze begrippen – respect en vernedering, en begrippen die ermee geassocieerd worden – zijn gevoelstermen. De analyse van deze begrippen vormt de kern van het boek.

In het eerste deel van het boek *De fatsoenlijke samenleving*, maken we kennis met deze hoofdrolspelers. Van vernedering is sprake, wanneer vormen van gedrag of omstandigheden iemand een gegronde reden geven om zich geschaad te voelen in zijn of haar zelfrespect. Wat hierbij in het geding is, is de eer van de mens. Eer definieert Margalit als iets wat aan alle mensen in gelijke mate toekomt. Het verwijst naar de menselijke waardigheid, die hij opvat als de gedragsmatige uiting van respect: waardigheid is een uiting van respect dat mensen voor zichzelf als mens hebben. Respect uit zich in de gelijke waardering van mensen, waardering daarentegen is de basis voor het classificeren van mensen. Respect slaat op het menszijn zelf, waardering op hoe iemand dat menszijn vormgeeft. Vernedering is dus de schending van de menselijke waardigheid. Dit gebeurt bij voorbeeld (maar niet alleen), wanneer de mensenrechten geschonden worden.

De theoretische fundamenteën: hoe rechtvaardig je respect?

Margalit gaat ook in op de fundamentele vraag waarop het respect voor de mens berust. Het tweede deel van *De fatsoenlijke samenleving* is hieraan gewijd. Is het een eigenschap die maakt dat wij de mens als mens respecteren? Als zo'n eigenschap gevonden kan worden, zou een positieve rechtvaardiging van respect mogelijk zijn. Margalit bespreekt uitvoerig de filosofische problemen die verbonden zijn met deze vorm van rechtvaardiging. Hij stelt zich op het humanistische standpunt, dat respect voor de mens niet gerechtvaardigd kan worden door te verwijzen naar een goddelijke oorsprong van de mens. Het moet ook om een eigenschap gaan die moreel relevant is, dus niet een louter natuurlijk gegeven betreffende de mens. De eigenschap die volgens Margalit toelaat het respect voor de mens op positieve wijze te rechtvaardigen is wat hij, met een verwijzing naar Sartre, de radicale vrijheid noemt. Hij legt dit uit als het vermogen om het oordeel over het eigen leven op elk willekeurig moment te herzien en aan dat leven een andere richting te geven. De concrete inzet van deze stellingname is duidelijk: het gaat hier om de vraag, waarom ook slechte mensen respect verdienen.

Sceptici koesteren twijfel omtrent de mogelijkheid om een eigenschap te vinden, die op een positieve wijze respect voor de mens kan rechtvaardigen. Toch bestaat er een sceptische vorm van rechtvaardiging: deze gaat uit van de feitelijke omstandigheid, dat wij in onze samenleving vinden dat mensen respect verdienen. De respectvolle houding tegenover mensen is een gegeven, en dit gegeven is het uitgangspunt; het is niet iets wat gerechtvaardigd moet worden.

Voor een verheldering van het begrip van de fatsoenlijke samenleving volstaat eigenlijk een negatieve vorm van rechtvaardiging. Hiermee wordt bedoeld: de rechtvaardiging van het niet vernederen van mensen. Ze is gebaseerd op het gegeven dat mensen pijn en leed kunnen ervaren, en niet alleen fysieke pijn, maar ook pijn als gevolg van symbolisch geladen handelingen. Vernedering wordt hier als mentale wreedheid gedefinieerd, waarvoor de mens gevoelig is als symbolisch dier. Uiteindelijk steunt deze negatieve rechtvaardiging voor het niet vernederen van mensen op de niet verder te

Oikos, Politiek, milieu, cultuur, 24, 1/2003, Uitgelezen

rechtvaardigen gedachte dat elke vorm van wreedheid jegens mens en dier verkeerd is. Maar alleen mensen lijden onder de vorm van wreedheid die vernedering heet.

De kern van vernedering is mensen behandelen alsof ze geen mensen zijn. Dit kan verschillende vormen aannemen. Soms worden mensen genegeerd of wordt er als het ware door hen heen gekeken. Dit is de betekenis van iemand als object zien: opzettelijk nalaten met oog voor detail naar de ander te kijken in situaties waarin dit wel verwacht wordt. Mensen als minderwaardig bezien doen we, wanneer we hen als gestigmatiseerd bekijken; dit wil zeggen: wanneer we een fysieke 'onregelmatigheid' (en dit kan ook iemands kledij zijn) zien als een teken van gebrekkige menselijkheid. Waar het in vernedering uiteindelijk steeds om gaat, is de uitsluiting van mensen uit de 'family of man'. Ook wanneer mensen beroofd worden van hun vrijheid en de controle over hun eigen levensbelangen verliezen, is dat volgens Margalit een vorm van vernedering in de zin van uitsluiting uit de 'family of man', omdat vrijheid precies mensen tot mensen maakt. Het is belangrijk te beseffen, dat bij vernedering juist altijd de menselijkheid van de vernederde verondersteld wordt! Zoals Hegel al wist, heeft superioriteit voor de meester geen waarde, wanneer die niet door de slaaf wordt erkend.

De concrete inzet: fatsoen als sociaal begrip

In het derde deel van *De fatsoenlijke samenleving* betoogt Margalit dat zelfrespect toch niet zonder erkenning van anderen kan. Wanneer zelfrespect de eer is die iemand aan zichzelf verleent, is het immers niet duidelijk hoe anderen dat zouden kunnen schenden! Het is een fundamentele aanname van Margalit, dat zelfrespect toch niet helemaal losstaat van de houding van anderen. De houding van anderen, zo zegt hij, is ingebouwd in de waarde die elke drager van zelfrespect geacht wordt aan zichzelf toe te kennen. Hij verwijst hier naar het inzicht waarop de sceptische rechtvaardiging van het respect voor mensen gebaseerd is: de respectvolle houding tegenover mensen is zelf fundamenteel, en dit fundament wordt ondermijnd door iedere poging om iemand uit te sluiten van de menselijke gemeenschap.

Enkele actuele thema's uit de sociale filosofie en de politieke praktijk sluiten hierbij aan: het belang van identificatiegroepen voor iemands zelfdefinitie, het belang van burgerschap en van cultuur. Ze worden nauwgezet onderzocht op hun betekenis voor een samenleving zonder institutionele vernedering. Margalit geeft weloverwogen antwoorden op heel concrete vragen, zoals: mag een fatsoenlijke samenleving verhinderen dat homoseksuelen als groep zichtbaar worden op het publieke toneel? Waarom is tweederangsburgerschap vernederend? Mag een fatsoenlijke samenleving beperkingen opleggen aan culturele instituties? Dit stuk is rijk aan goed gekozen voorbeelden die de inzet van de vragen duidelijk maken. Ze gaan van de situatie van Israëliische Arabieren, over de verhouding tussen blank en zwart in de Verenigde Staten, tot de vraag naar speciale voorzieningen voor gehandicapten en geven blijk van de brede belangstelling van een wereldburger.

Het kader waarvan de grote lijnen hierboven zijn geschetst, fungeert in het laatste deel van het boek als achtergrond voor de bespreking van enkele belangrijke moderne sociale instituties. Tal van situaties en regelingen worden onderzocht op hun mogelijk vernederend gehalte. Hier ligt voor een groot deel de kracht van het beeld van de fatsoenlijke samenleving dat Margalit heeft geschetst. Een heleboel concrete instellingen worden aan dit normatieve begrip getoetst. Margalit spreekt zich hier zorgvuldig uit over snobisme, over het belang van privacy en over bureaucratie. Hij stelt de vraag of een fatsoenlijke samenleving noodzakelijk een samenleving zonder werkloosheid is en of een niet vernederende en toch efficiënte wijze van straffen mogelijk is. De standpunten die Margalit in deze kwesties inneemt, zou je kunnen samenvatten als gematigd progressief, maar deze samenvatting doet onrecht aan de onverwachte nuancerings en verrassende onderscheidingen die hij soms aanbrengt.

Oikos, Politiek, milieu, cultuur, 24, 1/2003, Uitgelezen

In dit deel van het boek vinden we ook een vergelijking van de verzorgingsmaatschappij met haar tegenhanger: de liefdadigheidssamenleving. Margalit legt uit wat er vernederend is aan armoede, en bespreekt de opkomst van de verzorgingsmaatschappij als antwoord op deze vernedering. Deze is niet langer gebaseerd op medelijden, dat een asymmetrische relatie instelt. Maar kan de verzorgingsmaatschappij niet op haar beurt vernederend zijn? Dat kan, en wel in de mate waarin ze bureaucratisch is. Dit moet in de praktijk bekeken worden. Liefdadigheidsinstellingen kunnen ook een bureaucratische structuur hebben. Maar wanneer beide maatschappijen op hun principes getoetst worden, moeten we volgens Margalit besluiten dat de verzorgingsmaatschappij minder vernederend is dan de liefdadigheidsmaatschappij.

Een beoordeling

Op het einde van zijn boek gaat Margalit in op het onderscheid tussen een fatsoenlijke en een rechtvaardige samenleving. Hij betwist, zoals we hierboven zagen, de prioriteit die de kwestie van rechtvaardigheid krijgt in het moderne liberale denken over de samenleving – liberaal hier in de betekenis die dat woord heeft in de sociale filosofie: de opvatting die de samenleving bekijkt vanuit het individu. Hij legt de klemtoon niet langer op verdelingsproblemen, maar op het bestrijden van vernedering. Religieuze of culturele groepen waartoe mensen behoren en waaraan ze hun identiteit ontlenuen krijgen hier meer aandacht. Maar de kern van vernedering ziet Margalit in uitsluiting, wat ons weer bij de kwestie van gelijke behandeling brengt. Dat staat niet zover af van het liberale denken met zijn procedurele rechtvaardigheidsopvatting. Ook in de concrete uitwerking van het begrip van de fatsoenlijke samenleving, is het mijns inziens niet altijd duidelijk dat fatsoen in een moderne samenleving iets anders is dan rechtvaardigheid.

Maar de invalshoek van Margalit levert zeker een aantal interessante mogelijkheden op. Misschien zouden ze nog verder doorgetrokken kunnen worden, tot op het fundamentele niveau van de mensopvatting, waar het uitgangspunt van het vermijden van vernedering het moderne beeld van de mens als autonoom individu zou kunnen bijstellen. De erkenning van de kwetsbaarheid van de mens en van zijn afhankelijkheid van anderen zou ook voor het denken over de samenleving vruchtbaar gemaakt kunnen worden. We vinden een aanzet hiertoe, waar Margalit stelt dat zelfrespect toch niet zonder de erkenning van de ander kan, maar verder lijkt hij niet te gaan. Het zou een ander boek opgeleverd hebben, en dan hadden we misschien de rijk geschakeerde bespreking van vernedering moeten missen, die als kritisch instrument zeker haar waarde heeft.

Een paar woorden nog over Margalits wijze van filosoferen. Hij is gevormd in het analytische denken, en dat blijkt duidelijk uit zijn heldere stijl, zijn voorkeur voor een thematische behandeling van problemen boven een historische benadering en voor conceptuele verheldering. Hij voert hier een heleboel begrippelijke onderscheidingen in. Hoewel de argumentatie die hij telkens zorgvuldig opbouwt niet altijd zo gemakkelijk te volgen is, suggereert deze werkwijze toch dat iedereen kan meedenken over deze vragen. Dat is zeker een verdienste.

Meer over Margalit

Er ligt hier nog een tweede boekje ter bespreking voor: *Fatsoen als maatstaf*. Dit is een bundel met verschillende bijdragen, uitgegeven ter gelegenheid van de uitreiking van de Spinoza-lens aan Amishai Margalit die eind 2001 plaatshad in Den Haag. Het is heel geschikt als introductie in het denken van Margalit. Het bevat een tekst van Margalit zelf waarin hij het belang van privacy verdedigt en heel concreet verbindt met thema's als vriendschap, het gezin en het briefgeheim. Verder vinden we er onder meer een korte biografie en bibliografie, en een goede inleiding op zijn denken van de hand van Sjaak Koenis. Een uitgebreid interview geeft ons een inkijk in de context waarin Margalit opgroeide en gevormd werd en in de concrete historische en politieke omstandigheden waarin de

Oikos, Politiek, milieu, cultuur, 24, 1/2003, Uitgelezen

idee van de fatsoenlijke samenleving vorm kreeg. Margalit vertelt hoe zijn interesse voor vernedering dateert van zijn onderzoek naar de holocaust. Gesprekken met Palestijnen in de bezette gebieden en met immigranten die uit de voormalige communistische landen van Oost-Europa naar Israël kwamen, maakten hem duidelijk hoe belangrijk eer en vernedering zijn. De verhouding tussen Israël en de Palestijnen gaat hem bijzonder ter harte en hij heeft zich daarin ook daadwerkelijk geëngageerd als medestichter van Vrede Nu en als bestuurslid van B'Tselem, een organisatie die toeziet op de mensenrechten in de door Israël bezette gebieden. De inzet van het verhaal van de fatsoenlijke samenleving is hier maar al te duidelijk.

Gertrude Schellens is lector filosofie aan het departement Sociale School Heverlee van de Katholieke Hogeschool Leuven.